

УДК 821.161.2'06-3.09:133.4

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.53>

**РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ ТРИКСТЕРА В РОМАНАХ «АПТЕКАР» ЮРІЯ ВИННИЧУКА
ТА «ФЕЛІКС АВСТРІЯ» СОФІЇ АНДРУХОВИЧ: ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

**RECEPTION OF TRICKSTER'S CHARACTER IN NOVELS "APTEKAR"
("DRUGGIST") BY YURIY VYNNYCHUK AND "FELIX AUSTRIA"
BY SOFIA ANDRUKHOVYCH: TYPOLOGICAL ASPECTS**

Косарева Г.С.,

orcid.org/0000-0003-2407-7259

кандидат філологічних наук,

*в.о. доцента кафедри української філології та міжкультурної комунікації
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

У статті репрезентовано художню рецепцію образів трикстерів у романах «Аптекар» Юрія Винничука та «Фелікс Австрія» Софії Андрухович. Проаналізовано теоретичні засади дослідження образу трикстера у контексті основних здобутків архетипної методології. Актуальність розвідки пов'язана із пошуком нових способів потрактування образу трикстера в аспекті міфопоетики, а також із фрагментарністю досліджень в українському літературознавстві у типологічному аспекті. Метою статті є з'ясувати специфіку рецепції образу трикстера у романах «Аптекар» Юрія Винничука та «Фелікс Австрія» Софії Андрухович в аспекті міфопоетичних та архетипних практик. Зроблено текстологічне зіставлення творів авторів і простежено архетипну природу трикстерів на прикладі образів Айзека у романі «Аптекар» Ю. Винничука та Ернеста Торна у романі «Фелікс Австрія» Софії Андрухович. Простежено, що досліджувані персонажі виявляють також одну з основних своїх функцій – філософську, оскільки завдяки вчинкам трикстера у творах артикульовано досвід, який промовляє.

У статті доведено, що образ трикстера у романах письменників є метафорою певної соціальної ролі та типу взаємодії між людьми. Актуалізовано, що трикстерів змальовано у творах з погляду нового психологічного та філософського рівнів потрактування дій героїв та їхньої внутрішньої самості. Акцентовано, що образ трикстера характеризується тривалим процесом становлення та подальшої трансформації, має глибокі культурно-історичні корені (карнавальна процесія, ритуали ініціації (посвячення в маги, надання королівських регалій) тощо) та передає осо-

бливий пласт знань, що належить тому, хто адекватно реагує на зміну соціальної дійсності. Тож, у художній рецепції романів образ трикстера – це основа моделі, за допомогою якої автори створюють особливий гротескний, символічний світ. До того, ж ці образи в обидвох романах постають ззовні конотативним, але відіграють сюжетотвірне значення в контексті розгортання подій, які репрезентовано в творах «Аптекар» Ю. Винничука та «Фелікс Австрія» С. Андрухович.

Загалом, перспективою дослідження з означеної теми стане окреслення специфіки постмодерністського образу трикстера в контексті сучасної імагологічної тенденції.

Ключові слова: трикстер, архетип, ігрові стратегії, провокативність, ініціація.

The article represents the artistic reception of the tricksters' images in the novel "Aptekar" by Yuriy Vynnychuk and Sofia Andrukhovych's "Felix Austria". The theoretic basics of trickster image's research were analyzed due to the context of the primary achievements of the archetypal methodology. The actuality of the study is connected with finding the new methods for the trickster's image interpretation considering the mythopoetic aspect, and the fragmentation of the Ukrainian literary knowledge research considering the typologic part. The article aims to reveal the specificity of trickster's image reception in the novel "Aptekar" by Yuriy Vynnychuk and Sofia Andrukhovych's "Felix Austria" in the aspect of mythopoetic and archetypal practice. The technological comparison of the novels was provided, and the archetypal trickster's origins in the image of Isaac from "Aptekar" and Ernest Thorne from "Felix Austria". It was discovered that the researched characters also interpret one of their primary functions – the philosophical one, because, thanks to the trickster's actions his experience was articulated.

The article proves that the trickster's image in the writers' novels became the metaphor of the specific social role and people interaction type. It is actualized that the tricksters are based on the sight of new psychological and philosophical levels of interpretation of the characters' actions and their internal loneliness. The accent is made on the trickster's image characterized with the durable process of self-establishment and transformation, and it has deep cultural and historical roots (the carnival procession, the initiation rituals (mage dedication, provision of the king regalia) and represents the specific knowledge layer, which belongs to that who reacts to the changes of social reality adequately. Therefore, in the novel's artistic reception, the trickster's image is the basis of the model the authors use to create a unique, grotesque, and symbolic world. Moreover, these images are shown externally connotative and play a crucial role in the events, represented in the novel "Aptekar" by Yuriy Vynnychuk and Sofia Andrukhovych's "Felix Austria".

Overall, the current topic's research perspective will be in the outline of the postmodern trickster's image specificity considering the modern imagoological tendency.

Key words: trickster, archetype, gaming strategies, provocativeness, initiation.

Постановка проблеми. У науковому літературознавчому дискурсі початку ХХІ століття усе частіше оприявнюється концепт трикстера у крос-культурному контексті задля репрезентації його архетипних властивостей. Він увиразнює характеристику персонажа-медіатора, який синтезує в собі амбівалентну природу, наприклад, божественне та тваринне начала. Архаїчним першообразом літератури є ретрансляція первісного світогляду через міфологічні тексти. Досить часто саме в основі міфів міститься історія блязня-трикстера, який постає віддзеркаленням культурного героя. Такі персонажі є відомими в багатьох національних літературах (наприклад, у фольклорних здобутках народів Північної Америки, Сибіру, Африки, Океанії тощо).

Як відомо, поняття «трикстер» (trickster) уперше увів до наукового дискурсу американський антрополог Пол Радін в 1956 році. Дослідник зауважує: «Він і недолудина, і надлюдина, бестія і божество, а найголовніша його риса, що кидається в очі, – його несвідомість. З іншого боку, він у багатьох відношеннях дурніший за тварину і постійно потрапляє то в одну, то в іншу безглузду ситуацію. Хоча він і не злий по-справжньому, він витворює найжорстокіші речі лише з відвертої несвідомості» [11, с. 19]. У монографії «Трикстер. Дослідження міфів північно-

американських індіанців» автор також зазначає, що оповідь про міфологічного «ошуканця», може частково трансформуватися в казку про тварин. Час поєднання сутностей культурного героя та блязня з божественним началом дослідник отожднює з періодом оприявлення людиною своєї ініціації (як соціальної істоти). Науковець розглядає еволюційність трикстерського образу як перехід людини від природної стихійності до героїчної свідомості [11]. Французький антрополог Клод Леві-Строс здійснює спробу визначити місце та роль трикстера в міфологічній свідомості. Дослідник також пояснює походження та сутність трикстерської функції медіатора, що своїми коренями сягає міфологічного світогляду народів Північної Америки. Адже роль цього персонажа в їхніх міфах грає койот або ворон, що стають медіаторами за рахунок харчування тушами мертвих тварин (посередництво між двома опозиціями «життя-смерть»). «Трикстер є медіатором саме тому, що в ньому залишається щось від подвійної природи, котра має бути ним переборена. З цього випливає неоднозначність та суперечливість його характеру» [6, с. 234].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові зацікавлення щодо образу трикстера було оприявлено в роботах авторів-міфологів, антропологів, психоаналітиків, наприклад, К. Юнга,

П. Радіна, К. Керенї, К. Леві-Строса, А. Платова, а також дослідників-літературознавців, таких як М. Бахтін, Є. Мелетинський, Д. Гаврилов, Ю. Чернявська та інші.

Засновник аналітичної психології, Карл Густав Юнг, стверджував, що певні психічні структури – архетипи – властиві кожному з нас. У праці «Душа і міф: шість архетипів» науковець зазначає, що образ трикстера являє собою «психологему», надзвичайно давню архетипну психологічну структуру» [13, с.174]. Але з плином часу «(...) його образ виглядає як русло старої ріки, яким все ще тече вода» [13, с.175], рух якої спрямований індивідом, залежно від культури, до якої він належить. Зважаючи на теорію архетипів К. Юнга, образ трикстера має сприйматися як погляд «Я», що ретроспективно занурюється в певний момент існування колективної свідомості, що є відображенням недиференційованої, ледве відмежованої від тваринного світу, людської свідомості [13].

Відомий міфолог Карл Керенї, визнаючи фігуру трикстера досить давньою, пов'язує цей образ з «пізньою архаїкою», для стилю якої властиві низькі, грубі розважальні елементи [9]. Саме це ця риса оприявлена у карнавальній процесії, основним із чинників якої, як зазначає науковець Михайло Бахтін, є «гротескний реалізм» [2, с. 18]. У своїй праці «Творчість Франсуа Рабле й народна культура середньовіччя та Ренесансу» він виокремлює прояви народної сміхової культури в романі «Гаргантюа і Пантагрюель» та надає розгорнуте пояснення «гротескному реалізму».

Як зазначає М. Бахтін: «Сміхова культура та карнавальний світогляд руйнують будь-які прояви надмірної серйозності, а також претензії на позачасову цінність та безумовний тиск «необхідного», звільняючи людську свідомість, думки та уяву для нових можливостей» [2, с. 28]. Автор надає оцінку існуванню чітких опозицій карнавальної культури, виокремлюючи найпоширеніші з них (життя і смерть, верх і низ, духовне й тілесне, небесне й підземне), що є досить важливими для з'ясування особливостей формування трикстерської міфологеми. Адже карнавал є посередником між перерахованими вище взаємопротилежними категоріями. Карнавал втілюється у персонажах блазня, дурня, пройдисвіта, що нагадує трикстерську природу.

Тож фігура трикстера, з'явившись як об'єкт наукового дослідження в галузі антропології та психоаналітики, в подальшому розглядається також і в міфології, фольклористиці й, значно ширше, в літературознавстві. Аналізуючи становлення трикстерської фігури, дослідники зва-

жають не лише на виокремлення його основних ознак, а також і на роль трикстера у властивому для нього наративі.

У центрі уваги сучасних дослідників (Д. Гаврилов [4], Г. Левченко [7], Ю. Чернявська [12]) перебувають здебільшого ігрові, карнавальні, комічні стратегії інтерпретації у постмодерністських романах Ю. Винничука та С. Андрухович. Попри те, в українському літературознавстві спеціальних досліджень, присвячених комплексному аналізу образу трикстера в аспекті міфопоетичних та архетипних практик, його специфічних рис та трансформацій у репрезентованих творах Ю. Винничука та С. Андрухович у типологічному аспекті немає, що й зумовлює актуальність розвідки.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясувати особливості рецепції образу трикстера у романах «Аптекарь» Юрія Винничука та «Фелікс Австрія» Софії Андрухович в аспекті міфопоетичних та архетипних практик. Завдання цієї розвідки – пояснити трансформації цього образу у типологічному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Сучасний соціум потребує «людинобога», що відкриває нескінченність у самому собі. Ця людина – маг. «Шлях мага» дозволяє людині вийти за межі буденного існування та є певною трансформацією особистості [10, с. 17]. Постмодерністський роман і розкриває такий «шлях мага», котрий може бути актуалізований трикстером, крізь призму ігрових стратегій якого відбувається «о-мовлення» актуальних проблем сучасності, зокрема пошуки самоідентичності та саморефлексія.

Юрій Винничук поєднує в своїх творах іронію, пародію та фантастичні елементи з серйозною проблематикою, що може виокремлюватися через комічне та, здавалося б, уявне. Так, у його творах часто присутні дві маски: блазня та героя-коханця. Обидві з них можуть належати й одному героєві. Застосовуючи авторську маску, письменник навіть рецепієнту власне іронічне розуміння, бавиться своєю маскою, може піддавати сумніву проблеми вимислу, авторства, «(...) постає в ролі тристера, який не лише висміює нормативи класики й шаблони маскультур, а й глузує над «наївними» уявленнями читача про літературну дійсність, над його рецептивною практикою» [10, с. 2]. Маска блазня органічно побутує в текстах Ю. Винничука (наприклад, у романах «Мальва Ланда» та «Аптекарь»). Тож через образ трикстера, зважаючи на магичні та містичні елементи, читач розкодує у текстах романів авторські інтенції.

У центрі роману Ю. Винничука «Аптекарь» – опис середньовічних реалій, у межах яких опиняється один з головних героїв – аптекар Лукаш-Мартин, що намагається боротися із забобонами та стереотипами тогочасного суспільства. Серед сюжетних ліній виокремимо й такі: зображення лімінального світу та його представників (старий чорнокнижник, чарівниця Рута, чаклунка Вівдя, чорт Франц та ін.); історія життя львівського ката Каспера Яніша; репрезентація перевтілення дівчини Юліани в юнака Лоренцо задля помсти кривдникам її сестри.

Одним із ключових образів у творі Ю. Винничука є образ трикстера, який ретранслюється через посередництво помічника головного героя Мартина (Лукаша). Під час знайомства з аптекарем Айзек видається простаком, що знаходиться на соціальних маргінесах: «Піяки й дезертири, фальшиві і справжні каліки і жебраки, престарілі мандрюхи та повії, прозвані совганками, злодії і втеклі злочинці – всі вони знаходили тут прихисток і шматок хліба» [3, с. 132]. Такий образ життя може вважатися аморальним (з точки зору морально-етичної системи), він перебуває на межі світів – цивілізованого та первісного, тому видається карикатурним та нерозсудливим. Але насправді образ слуги може тлумачитися як позитивна інтерпретація трикстера, перелік яких надано дослідником Д. Гавриловим: «Трикстер – майстер на всі руки, інколи супутник культурного героя або сам культурний герой на Силу та Владу» [5, с. 361]. Адже Айзек і стає слугою аптекаря завдяки здатності іронічно підкреслити свою корисність та презентувати ментальні здібності: «Але абисьте знали – я на всі руки майстер. Ну, геть на всі. Ліпшого не знайдете. Та й подумайте лишень: ви аптекар, поважний пан дохтір, а не маєте слуги. А як побачать, що маєте за слугу жида, та ще й ученого – о-о, то вам ціни не буде» [3, с. 139]. «Бідний Айзек», як він сам себе називає, «закінчив університет життя з відзнакою», знається на мірах та вагах, «небавом він дуже швидко довів, що майстер таки на всі руки, бо і столяр, і муляр, і садівник» [3, с. 140]. Цей протагоніст у романі є також майстром слова, тож не дивно, що йому вдалося захопити чимало пацієнтів звернутися саме до свого хазяїна-аптекаря. «Знався він добре й на торгівлі, тож з успіхом почав замінити свого господаря на робочому місці» [3, с. 142].

Ще одна ознака трикстера, яку актуалізує Айзек – бути тінню власного господаря: «(...) коли тому доводилося виходити з хати, Айзек прихоплював дубця і чимчикував за ним, хоч Лукаш його всіляко відмовляв» [3, с. 142]. Зауважимо, що саме цей протагоніст виконує важливу трикстерську функцію – викриття справжніх намірів пер-

сонажів, а також натяки щодо ставлення автора до героїв твору.

Архетипні ознаки трикстера втілено також і в образі Ернеста Торна, персонажа з роману «Фелікс Австрія» Софії Андрухович, що є відомим ілюзіоністом зображуваного періоду (авторка описує події 1900 року, що відбувалися у Станіславові).

Як відомо, поняття «трикстер» у перекладі означає «ошуканець», «пройдисвіт», «крутий», що походить від субстантива «*trick*» [8, с. 773] – трюк, а також похідні форми (*tricksy* – ненадійний, оманливий, грайливий, пишно одягнений та *tricky* – складний, заплутаний, кмітливий), що вдало унаочнюють риси властиві Торну. Адже шевальє спритно вводить в оману тих, хто здатен вірити лише в те, що бачить (або ж прагне бачити). Але історії з життя людей віддзеркалюються в химерних ілюзіях, у які ті примушують себе вірити. Головною героїнею твору є дівчина Стефанія, яка виконує обов'язки служниці в будинку своєї названої сестри Аделі та її чоловіка Петра. Ймовірно, Стефа, котра була прихильницею магічних трюків, повірила й у магію почуттів, яких насправді могло й не існувати. У такий спосіб, ця протагоністка у творі створила ілюзію свого «емоційного» життя. Адже, аналізуючи зміст понять «магія» та «шлях мага», що репрезентовані в романі «Фелікс Австрія» Софії Андрухович, зауважимо, що вони набувають метафоричного значення, але не передбачають практичного втілення. Адже «любов – це магія» [1, с. 445], а магія є ілюзорною. Магія – це спроба уникнути небажаного пояснення щодо вигаданої любові та засіб приховати істину під полотном трюкача. Під «вигаданою» любов'ю маємо на увазі співчуття, турботу, спорідненість та «зрощення в єдине ціле», але не фізичний потяг чоловіка до жінки (служниця Стефка та священник), а також ставлення аристократичної та розпещеної Аделі до затятої у своїй відданості Стефи як до «рідної душі» (адже дівчата, які з дитинства росли разом, наче й справді стають схожими на дерева з тісно переплетеними стовбурами, що врешті стають одним цілим).

Розуміння ситуації приходить, коли Ернест, виказуючи таємниці своїх «дивацтв» Софії, висвітлює її власну історію, переживання та страхи. «Хтось любить їжею, хтось – каменем, хтось – молитвою», – слова ілюзіоніста [1, с. 441], що підтверджує сама Стефа, рефлексуючи: «Ми з Вельвеле станемо чудовими партнерами. Ідеальними співниками. І ресторан назвемо моїм ім'ям. Люди їстимуть мою їжу. Їм смакуватиме, вони будуть приводити до мене

своїх рідних і друзів. Вони подорожуватимуть. Люди, наповнені моєю любов'ю, зустрічатимуться з Аделею. Навіть з протилежного боку Землі, схожої на глобус із кабінету доктора Ангера, моя любов доходить до неї» [1, с. 650].

В обидвох романах («Фелікс Австрія» Софії Андрухович та «Аптекарь» Юрія Винничука) досліджуваний персонаж виявляє одну з основних своїх функцій – філософську, адже тільки завдяки вчинкам трикстера всі цінності набувають свого справжнього значення та можуть бути об'єктивно розтлумачені.

Порівнюючи образи Айзека в «Аптекарі» Юрія Винничука та Ернеста Торна в творі «Фелікс Австрія» Софії Андрухович, зазначимо, що кожен з них виконує своєрідну роль, необхідну для розуміння вчинків, здійснюваних іншими героями. Айзек – колишній жабрак, блазень, але також і помічник, прагматик та «філософ»: «(...) ніколи не треба шукати достеменною відповіді на будь-яке питання. Треба дивитися ширше. От чому, гадаєте, наші жидівські книжки писані лише приголосними? А тому, щоб кожен міг сам підставити ті таємні голосні, які лише йому одному відкривають прихований зміст кожного слова» [3, с. 363].

Персонаж Ернест Торн – це ілюзіоніст-деміург, тонкий психолог, який задля досягнення мети здатен сугестувати наявність магичних елементів та ввести людей у гіпнотичний стан, а також аналітик, що своїми філософськими розмірковуваннями закладає необхідне раціональне зерно. Прикладом можуть слугувати, зокрема, такі його думки: «Кожен отримує те, що хоче, кожен має таку любов, якої прагне» [1, с. 440].

Висновки. Отже, образ трикстера, що є метафорою певної соціальної ролі та типу взаємодії між людьми, досить органічно функціонує в літературно-художній площині романів «Фелікс Австрія» Софії Андрухович та «Аптекарь» Юрія Винничука. У такий спосіб, трикстерів змальовано у творах як майстрів провокації, творців нового психологічного та філософського рівнів потрактування дій героїв та їхньої внутрішньої самості. Але навіть одіозним шляхом він позитивно впливає на об'єктивність читацької рецепції, акцентуючи увагу на тих аспектах, що увиразнюють авторську інтенцію. Образ трикстера характеризується тривалим процесом становлення та подальшої трансформації, має глибокі культурно-історичні корені (карнавальна процесія, ритуали ініціації (посвячення в маги, надання королівських регалій) тощо) та передає особливий пласт знань, що належить тому, хто адекватно реагує на зміну соціальної дійсності. Трикстер у сучасній інтерпретації виявляє саме такі риси, що дають можливість здійснити переоцінку його образу та наголосити на його актуальності (гротескність, символічність, емблематичність тощо). Таким чином, образ трикстера в обидвох романах постає ззовні конототивним, але відіграє важливе сюжетотвірне значення в контексті розгортання подій, що репрезентовані в творах «Аптекарь» Ю. Винничука та «Фелікс Австрія» С. Андрухович.

Загалом, перспективою в наукових зацікавленнях із означеної теми є окреслення специфіки постмодерністського образу трикстера в контексті сучасної імагологічної тенденції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрухович С. Фелікс Австрія. Львів : Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва : Худож. лит. 1990. 543 с.
3. Винничук Ю. Аптекарь. Київ : Фоліо, 2015. 443 с.
4. Гаврилов Д. К определению трикстера и его значимости в социально-культурной реальности. *Вестник традиционной культуры*. 2006. № 4. С. 359–368.
5. Гаврилов Д. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре Москва : Социально-политическая мысль, 2006. 239 с.
6. Леви-Стросс К. Первобытное мышление Москва : Республика, 1994. 384 с.
7. Левченко Г. Образ-символ дому в романах С. Андрухович «Фелікс Австрія» і Г. Маркеса «Сто років самотності»: типологічні збіги. *Сучасні літературознавчі студії*. 2016. № 3. С. 331–345.
8. Мелетинский Е. Культурный герой. Москва : Худож. лит., 1982. Т. 2. С. 25–28.
9. Олійник С. Побутування фантастичного у сучасній українській прозі *Синopsis: текст, контекст, медіа*. 2013. № 3–4. С. 1–7.
10. Плужникова Н. Эзотерическое знание в культуре постмодерна. *Вопросы культурологи*. 2010. № 2. С. 16–20.
11. Радин Пол «Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев (с комментариями К. Юнга и К. Кереньи)» [перевод А. Тавровский, В. Кирющенко]. СПб. : Евразия, 1999. 286 с.
12. Чернявская Ю. Трикстер, или Путешествие в Хаос. *Человек*. 2004. № 3. С. 37–52.
13. Юнг К. Душа і міф: шість архетипів. Київ : Наукова думка, 1997. 382 с.